

І. Д. ГОЛОВКО

КІЛЬКА НЕВИДАНИХ ГРАФФІТІ ІЗ ОЛЬВІЇ ТА З БЕРЕЗАНІ

В археологічному кабінеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова зберігається численна кількість керамічних пам'яток Ольвії та Березані, переданих в свій час із фондів Одеського державного археологічного музею. Це в основному матеріали розкопок 20—30 років, які вела Одеська комісія краєзнавства. Серед цих керамічних фрагментів є порівняно велика кількість таких, які являють певний інтерес з точки зору епіграфіки. Тут є і рельєфні і енгліфічні тавра на горловинах та ручках амфор, на уламках черепиці, за своїм походженням із Егейського басейну та грецьких колоній.

Особливе місце серед цього матеріалу займають так звані «graffiti» значки, чи групи значків, різного характеру і призначення, вишкрябані при допомозі гострих предметів на керамічних виробках уже після обпалення.

Граффіті зустрічаються не тільки на уламках грецького посуду, але і на гончарних виробках корінного населення Північного Причорномор'я.

Ці граффіті—важливий джерелознавчий матеріал не тільки при вивченні питань культурної історії мешканців Північного Причорномор'я в античні часи, вони можуть відіграти певну роль при вивченні особливостей розвитку продуктивних сил, характеру виробничих відносин. Уже зараз в кабінеті відібрано біля ста таких граффіті¹.

Виявлений матеріал в порядку попередньої інформації можна розчленити принаймні на дві категорії за характером зображених знаків—на еллінські граффіті буквами грецького алфавіту і на не грецькі, тобто граффіті виконані в знаках не грецького алфавіту, які можна віднести до числа так званих загадкових епіграфічних знаків місцевого автохтонного населення Північного Причорномор'я. Ці не грецькі граффіті зустрічаються як на уламках посуду явно грецького виготовлення, так і на предметах виробництва корінного населення.

При виконанні даної роботи велику допомогу в визначенні кераміки подали доц. М. Ф. Болтенко і М. С. Синицин, за що автор висловлює свою щирю подяку.

а) Грецькі граффіті

№ 1. Фрагмент нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце ціле. Іонія VI—V ст. до н. е. Найдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 860.

¹ Розробка і класифікація археологічного матеріалу кабінету продовжуються, цю роботу ведуть співробітники кафедри загальної історії та студенти історичного факультету.

На внутрішній стороні зображена по діаметру грецька літера «А». В діаметрально протилежній стороні фрагментований подібний же знак. Зіставлень та аналогії не виявлено.

№ 2. Уламок чорнолакової тонкостінної, невеликого розміру посудини. Аттіка класичної епохи V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (невідомі розкопки; можливо С. Дложевського—1924—25 рр.), інв. № 848. Зображення на зовнішній стороні нагадує «А»—літеру грецького алфавіту².

№ 3. Денце широко відкритої посудини (тарілочка) Іонія (можливо Фасос). Знайдено на о-ві Березані, розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 856. Зображення на зовнішній стороні денця двох грецьких літер «AP», Е. Р. Штерн³ трактує як присвяту Аресу.

№ 4. Фрагмент нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце ціле. Іонія VI—V ст. до н. е. Найдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 882. На зовнішній стороні, вище вінчика денця зображення двох значків (фрагментоване) можливе Δ і E; чи не числа? Див. Е. Р. Штерн—ЗООИД, т. XX, стор. 191, № 84—95.

№ 5. Уламок донної частини чорнолакової чашечки. Аттіка V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського 1924—25 рр.), інв. № 957.

Зображення на зовнішній стороні по денцю під вінчиком читається дві літери грецького алфавіту виразно «NI», та перед N; можливо, фрагментоване O чи Ω .

№ 6. Уламок підставочки чорнолакової посудини, середнього розміру—(типу глечика). Аттіка, V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського і Б. Фармаковського 1924—1925 рр.), інв. № 867.

На зовнішній стороні по дну зображено літеру «M» грецького алфавіту (можна читати як Σ). Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 194, № 121—122).

№ 7. Уламок широко відкритої посудини із червоної глини, зафарбленої внутрі в рожевий колір. Знайдено в Ольвії (розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.). Інв. № 840.

Зображення на внутрішній поверхні фрагмента «M», можливо Σ грецького алфавіту.

№ 8. Уламок денця чорнолакової широко відкритої посудини (можливо мисочка). Аттіка V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 857.

На зовнішній стороні по дну читаються дві літери грецького алфавіту « Δ I». Е. Р. Штерн розглядає як присвяту Зевсу. (ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 178, № 34—35. Пор. И. И. Толстой, Греческие граффити, стор. 26, № 29).

№ 9. Уламок верхнього вінчика тонкостінної чорнолакової посудини. Аттіка V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки невідомі). Інв. № 959. По вінчику на зовнішній стороні читається три літери грецького алфавіту—« Δ II». Див. ЗООИД, т. XX, 1897 р., стор. 178, № 34—35.

№ 10. Уламок підставочки чорнолакової посудини середніх розмірів. Аттіка V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки

² Э. Р. Штерн, Граффити на античных южнорусских сосудах, ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 193.

³ ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 178, № 40—42. И. И. Толстой, Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья, М.—Л., 1953, стор. 21, № 20.

С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.) . Інв. № 854. Зображення на вінчику підставочки «П» і трохи на відстані відповідно першого значка «W»—можливо перевернута Σ чи M грецького алфавіту.

№ 11. Уламок нижньої частини широко відкритої посудини, типу лутерія, чернолакова. Аттика V—IV ст. до н. е. (Привезена М. С. Синициним з викинутих Миколаївським музеєм керамічних матеріалів в 1956—57 рр. на керамічних звалищах в Ольвії). На вінцях стоїть № 710-X), інв. № ОДУ—865. На денці читаються дві літери «IA» грецького алфавіту.

№ 12. Уламок нижньої частини чернолакової чашечки. Дно фрагментоване. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 858. Зображення на зовнішній стороні по денцю під вінчиком—можливо літери грецького алфавіту «ΠΕ».

№ 13. Уламок денця чернолакової широко відкритої посудини; штампований орнамент. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.). Інв. № 846. На зовнішній стороні по центру дна літера «K». Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 194, № 118, 119, 120.

№ 14. Уламок невеличкої солянки, денце ціле. Еллінізм. IV—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 859. На денці читається літера грецького алфавіту «K». Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 194, № 118, 119, 120.

№ 15. Фрагмент верхньої частини широко відкритої посудини, типу лутерія, виготовленої із сірої глини, з середини темне нестале забарвлення, зовні пофарбовано. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о-ві Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр. Інв. № 838 (зберігся № 39090, можливо інв. № Одеського історико-археологічного музею, від якого одержана численна колекція в кабінет). На зовнішній стороні фрагментоване слово—читається три літери грецького алфавіту „UNΣ“

№ 16. Уламок нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце ціле. Іонія V—IV ст. до н. е. (Марка така як і № 1, інв. № 860, див.). Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 871. Зображення по зовнішній стороні на підставочці—можливо зображено чотири літери «НННН» грецького алфавіту.

№ 17. Уламок верхньої частини широко відкритої посудини, червонолакова. Аттика IV ст. до н. е. Ольвія (Можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 845. По верхній частині під вінцями на зовнішній стороні читається три літери грецького алфавіту «MON». Пор. на ольвійських монетах MONH—ім'я сановника⁴.

№ 18. Уламок верхньої частини чернолакової широко відкритої посудини, можливо мисочки, Аттика V—IV ст. до н. е. Ольвія, (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського), інв. № 850. По вінцям, з зовнішньої сторони читається дві літери грецького алфавіту «MI».

№ 19. Уламок середньої частини тонкостінної посудини, типу горщику, чернолакова. Аттика IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 848. По зовнішній поверхні читається три літери «THM».

№ 20. Уламок середньої частини тонкостінної посудини, можливо

⁴ В. В. Г о л у б ц о в, Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1907 гг., ИАК, вып. 51, 1914, стор. 114, № 249, табл. XXIII, 4.

типу горщика, чернолаковий. Аттика V—IV ст. до н. е. Ольвія (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 893. На внутрішній поверхні викарбувано слово «ΝΙΚΙ» літерами грецького алфавіту.

№ 21. Уламок масивної підставки порівняно великої чернолакової посудини типу глечика. Іонія (Пергам) V—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка, 1927—30 рр., інв. № 899. Зображення по нижньому виступу донної частини, можливо літери грецького алфавіту „ТОΣ“.

№ 22. Уламок донної частини широко відкритої посудини порівняно великих розмірів, можливо велике рибне блюдо. Епоха еллінізму IV—III ст. до н. е. (привезено М. С. Синициним із ольвійських керамічних звалищ, із керамічних матеріалів, викинутих Миколаївським музеєм). На зовнішній стороні по дну ΔΕ літери грецького алфавіту. Е. Р. Штерн трактує як назву цього блюда *Iepastê* (Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 195, № 133). Скорочення ΔΕ відоме на ольвійських монетах.

№ 23. Уламок верхньої частини вінець відкритої посудини витонченої роботи чернолакової. Аттика V—IV ст. до н. е. (Можливо Корінф). Знайдено в Ольвії, інв. № 967. На полі вінчика по зовнішній стороні читається група знаків грецького алфавіту—«TOP». На полі вінець з внутрішньої сторони—«AA». Таку монограму можна зустріти на монетах Ольвії.

№ 24. Уламок стінки широко відкритої посудини типу лутерія сіролакового забарвлення. Епоха еллінізму IV—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—1925 рр. На зовнішній стороні старий інв. 37309), інв. № ОДУ — 852. На зовнішньому полі літерами грецького алфавіту зображення «ANΩ T» фрагментоване.

№ 25. Уламок частини стінки порівняно крупних розмірів посудини, можливо амфори з червоної паленої глини ольвійського виробництва II—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр., інв. № 894). Зображено, можливо фрагментоване, N і O.

№ 26. Уламок широкого дна порівняно великої посудини сіролакового забарвлення, всередині—штампований орнамент. Еллінізм IV—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 844. На зовнішній стороні зображення фрагментоване AV. Така монограма відома на монетах Ольвії IV—III ст. до н. е. Пояснення, які дає монограмі Е. Р. Штерн, не вірогідні. Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 173, № 18—19.

№ 27. Уламок товстостінної посудини, порівняно значних розмірів. (Привезено М. С. Синициним із керамічних звалищ Ольвії). На фрагменті зазначено 1925 р., інв. № 1050 не зовсім розбірливо. Інв. № ОДУ 873. На зовнішній стороні зображено «AI» літерами грецького алфавіту.

№ 28. Широка горловина амфори фрагментована зверху, червоної паленої глини, білого забарвлення ззовні, орнаментована жовтогарячою фарбою. Іонія VII—VI ст. до н. е. Знайдено на о-ві Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 904. Зображено літерами грецького алфавіту AA.

№ 29. Верхня частина з надламаню горловиною амфори з двома ручками, з сірої глини. Місцевого виробництва I—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки дореволюційні), інв. № 901. На зовнішній стороні фрагментовано \ I можливо Δ II.

№ 30. Уламок горловини червоної паленої глини амфори. Іонія VII—VI ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка, інв. № 900. Напис фрагментований „/NI“.

№ 31. Уламок денця блюдечка тонкої роботи, чорний лак. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, (розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 962. На внутрішній стороні по дну зображено Е.

№ 32. Уламок підставочки широко відкритої чорнолакової посудини. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. Розкопки не відомі. Інв. № 960. На внутрішній стороні по дну монограма NE; така монограма відома на ольвійських монетах. Див. ЗООИД, т. XX, 1897, стор. 184, № 58—59—60. Пор. И. И. Толстой, Греческие граффити, стор. 71, № 104.

№ 33. Уламок верхніх вінець мисочки, чорнолакова тьмяного відливу. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки невідомі), інв. № 973. На внутрішній поверхні по вінчику група літер грецького алфавіту; читаються «NI ΔΕΛ»—урибок фрагментований, треба читати мабуть як присвяту Аполлону Дельфінію.

№ 34. Уламок верхнього вінчика чорнолакової посудини тонкої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки невідомі), інв. № 965. На зовнішній стороні по вінцях група літер, читаються „ΔΦINI“, треба читати як № 33.

№ 35. Уламок верхніх вінець чорнолакової мисочки витонченої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки невідомі), інв. № 961. По верхньому краю вінчика з внутрішньої сторони читаються три літери «TPO», тобто «INTPΩ».

№ 36. Уламок вінець підставочки чорнолакової посудини з блідно сірої глини. Корінф V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки невідомі), інв. № 969. На низу вінчика «OΔAIA».

№ 37. Уламок верхньої частини вінець чорнолакової тонкостінної посудини витонченої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 963. По зовнішній стороні на полі вінець читається „ΘΕΣΑ“ На внутрішній стороні на полі вінець «ΣΑΓΟΡ».

№ 38. Уламок верхньої частини вінець тонкостінної чорнолакової витонченої роботи посудини—Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 966. На внутрішній стороні по полю вздовж вінець група літер, читається — «ΕΤΕΜΟΙ».

№ 39. Уламок верхньої частини тонкостінної чорнолакової посудини витонченої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 968. На зовнішній стороні по полю вздовж вінець читається група літер — «ΝΑΚΟ ΕΙΜΙ».

№ 40. Уламок верхньої частини тонкостінної чашечки (ручка збереглась) чорнолакова, витонченої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 970. На внутрішній стороні по полю вздовж вінець група літер «ΘΕΟ».

№ 41. Уламок верхньої частини широко відкритої чорнолакової посудини витонченої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 971. На зовнішній стороні по полю вздовж вінець група літер читається «ΡΙΗ».

№ 42. Уламок нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце фрагментоване. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 881. Зображення на зовнішній стороні денця під вінчиком подібне до букви грецького алфавіту Ρ.

№ 43. Уламок підставочки широко відкритої посудини тонкої роботи. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, інв. № 972. На внутрішній стороні по дну зображення ∇.

№ 44. Уламок донної частини порівняно великої, широко відкритої посудини типу лутерія на невисокій підставочці, виготовленій з сірої глини, з середини темного забарвлення, ззовні без фарби. Іонія VI—V ст. до н. е. (Можливо навіть VII ст. до н. е.). Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 877. На зовнішній стороні по дну «ОР».

№ 45. Фрагмент нижньої частини вузької чашечки. Іонія (можливо Хіос) V—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 864. На зовнішній стороні зображення, можливо літера грецького алфавіту—«Α»—ранньоеллінського часу, чи «Ρ».

№ 46. Уламок порівняно великої посудини можливо навіть амфори, Іонія (Мілет) VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 837. На зовнішній стороні фрагментоване зображення, зроблене ще до обпалення посудини, можливо було зображено знак, що нагадував формою Φ.

№ 47. Уламок можливо середньої частини, тонкостінної широко відкритої чорнолакової посудини, можливо типу мисочки, Аттика V—IV ст. до н. е. Ольвія. (Розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 974. На зовнішній стороні, рожевого забарвлення рукою майстра нанесено краскою слово; читається «ΙΑΙΟ».

№ 48. Уламок верхньої частини тонкостінної широко відкритої чорнолакової посудини, можливо типу мисочки. Аттика V—IV ст. до н. е. Ольвія (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 975. На зовнішній стороні по світло жовтому полю майстром краскою нанесено слово—читаються літери «ΝΑΤΟ».

№ 49. Фрагмент стінки розкішно розмальованої посудини, витонченої роботи. Іонія (острови) VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 895. На внутрішній стороні фрагментований малюнок—значення його не зрозуміле.

№ 50. Уламок напевне середньої частини товстостінної, можливо, порівняно великих розмірів посудини. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (можливо розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 851. Зображення на внутрішній поверхні; значки дуже фрагментовані, прочитати не вдається.

№ 51. Дно широко відкритої чорнолакової посудини (можливо мисочка). Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 875. На зовнішній стороні по дну зображено хрест, можливо «X».

№ 52. Денце розкішно орнаментованої, червонолакової чашечки з сірої глини. Іонія (можливо Хіос) VI—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані (можливо із Ольвії), розкопки 30-х рр. XX ст., інв. № 883. Зображення на внутрішній стороні (хрест вписаний в неправильний квадрат).

№ 53. Дно і підставочка широко відкритої чашечки (чи мисочки). Іонія (можливо Клазомени) V—IV ст. до н. е. Знайдена на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 878. Зображення на зовнішній стороні по денцю—хрест, обведений квадратом, в якому одно рамено відсутнє.

№ 54. Фрагмент нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце

трохи фрагментоване. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 888. На внутрішній стороні подвійний хрест.

№ 55. Фрагмент широко відкритої мисочки. Денце фрагментоване Іонія VI—IV ст. до н. е. Знайдена на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 884. На внутрішній та зовнішній сторонах по денцю зображено хрестоподібні знаки—не орієнтовані в одну сторону раменами.

№ 56. Фрагмент нижньої частини широко відкритої посудини. Дно фрагментоване. Іонія VI—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 891. Зображення на зовнішній стороні, по денцю хрест.

№ 57. Фрагмент нижньої частини широко відкритої посудини (мисочка). Денце фрагментоване. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 889. На внутрішній стороні в рамках червоного орнаменту хрестовидний знак.

№ 58. Фрагмент нижньої частини широко відкритої мисочки. Денце фрагментоване. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 885. Зображення на зовнішній стороні по денцю—хрестовидний знак.

№ 59. Уламок нижньої частини широко відкритої посудини (мисочки) на низенькій підставочці. Підставочка ціла. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 893. На внутрішній стороні по дну пряма лінія через центр дна. На зовнішній стороні підставочки хрест.

№ 60. Уламок нижньої частини широко відкритої посудини (мисочка, чи лекіфчик) на неширокій підставочці. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 892. Зображення на внутрішній стороні по денцю. Трьохраменний хрест.

№ 61. Нижня частина вузької чашечки—лекіф. Іонія (можливо Хіос) V—IV ст. до н. е. червоного орнаменту. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 880. Зображення на зовнішній стороні—хрест.

№ 62. Нижня частина неширокої чашечки—лекіф. Іонія (можливо Хіос) V—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка. Інв. № 958. Зображення на зовнішній стороні—хрест.

№ 63. Уламок стінки побутової посудини. Зовнішня сторона розмальована. Іонія (можливо Клазомени) V—IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 886. На зовнішній стороні фрагмента зображено хрестовидний знак.

№ 64. Уламок нижньої частини широко відкритої посудини (мисочки). Денце фрагментоване. Іонія VI—V ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 890. На внутрішній стороні по дну фрагментоване зображення хрестовидного знаку.

№ 65. Донна частина невеличкої широко відкритої мисочки, чорний лак. Аттіка V—IV ст. до н. е. Ольвія (можливо розкопки С. Дложевського 1924—25 рр.), інв. № 879. Зображення на зовнішній стороні денця—хрестовидний значок.

№ 66. Уламок денця вузької чашечки (лекіф). Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № 956. На зовнішній стороні по дну зображено хрест. Зображення фрагментоване.

№ 67. Дно порівняно великих розмірів чорнолакової посудини. Аттика V—IV ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 876. На зовнішній стороні по дну—хрестовидний знак.

№ 68. Уламок підставки чорнолакової. Аттика V—IV ст. до н. е. (Привезено М. С. Синициним із Ольвії, з керамічних фондів Миколаївського музею, інв. 4543). Інв. № ОДУ 870. На зовнішній стороні зображено хрест.

№ 69. Уламок нижньої частини широко відкритої посудини—типу лутерія. Денце фрагментоване із сірої глини, ззовні забарвлення чорного лаку. Ольвійські майстерні II—III ст. до н. е. Знайдено в Ольвії. (Розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.), інв. № 887. На зовнішній стороні по дну зображено хрест.

№ 70. Невеликий уламок посудини з червоної глини. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр. (простежується старий інв. № 17715), інв. № 014897. На зовнішній стороні зображення в прямокутнику дві точки, на внутрішній стороні в прямокутнику одна точка.

№ 71. Уламок донної частини широко відкритої посудини, типу лутерія (сірий лак). Епоха елінізму IV—II ст. до н. е. Знайдено в Ольвії (розкопки С. Дложевського чи Б. Фармаковського 1924—25 рр.) Інв. № 869. На зовнішній стороні зображено хрест, по полю нижньої частини стінки.

б) Негрецькі граффіті

Негрецьких граффіті виявлено порівняно невелику кількість, проте вони викликають помітний науковий інтерес. Якщо вивченню грецьких граффіті присвячено надто обмежене число робіт, то робіт по місцевій кераміці, в тому числі по негрецьким граффіті, і того менше⁵.

Значення ж цих «загадкових знаків» для вивчення стародавньої історії нашої Вітчизни, як і іншого археологічного матеріалу, переоцінити не можна.

№ 72. Підставка чорнолакової чашечки, можливо лекіфчик. Аттика VI ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № ОДУ 883. Зображення на денці ззовні. По центру дна заглиблення, через нього лінія діаметру, по обидві сторони якого від заглиблення розходиться по дві лінії, утворюючи ніби п'ять радіусів вгору. Значення зображення не в'яснено, аналогій не виявлено. Табл. XXIX, 1.

№ 73. Уламок нижньої частини горловини амфори. Мала Азія, VI ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1930 р., інв. № ОДУ 829. Зображення ззовні, дещо нагадує літеру Ш російського алфавіту. Аналогій не виявлено (табл. XXIX, 2).

№ 74. Уламок широко відкритої посудини, кольору легкопаленої глини, жовто-лаковий, матова тінь зсередині. Іонія VI—V ст. до н. е. Знай-

⁵ См. В. Щепкин, Новгородские надписи—graffiti, М., 1902. До цієї ж теми можна віднести і такі праці: П. Бурачков, О памятниках с руническими надписями, находящихся на юге России, ЗООИД, т. IX, 1875; В. Юргевич, Камень с загадочными знаками, хранящийся в музее Одесского Общества Истории и Древностей, ЗООИД, т. XV, 1889; В. А. Городцов, Заметки о глиняном сосуде с загадочными знаками, «Археологические известия и заметки», т. V, 1897; И. А. Линниченко, В. В. Хвойко, Сосуды со знаками из находок на площадках Трипольской культуры, ЗООИД, т. XXIII, 1901, хоч вони безпосередньо граффіті не присвячені. Див. також: И. И. Мещанинов, Загадочные знаки Причерноморья, ИГАИМК, вып. 62, М., 1933; С. П. Толстов, Древний Хорезм, М., 1948, стор. 173—195.

дено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1925—30 рр. Інв. № ОДУ 821. Зображення ззовні по дну серед порівняно численних неглибоких подряпин, простежується граффіті, що нагадує гілочку; табл. XXIX, 3.

№ 75. Фрагмент денця чорнолакової широко відкритої посудини, можливо чашечки. Аттика V ст. до н. е. Знайдено в Ольвії 1930 р., інв. № ОДУ 832. Зображення ззовні, фрагментоване, дещо нагадує букву дельта грецького алфавіту. Значення не ясне, аналогій не виявлено; табл. XXIX, 4.

№ 76. Ціла горловина амфори з двома ручками. Мала Азія VI—V ст. до н. е. Знайдена на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № ОДУ 835. Ззовні безпосередньо під вінчиком на рівні ручок амфори зображено знак, що в схематичному малюнку нагадує чашу, на високій підставці. Зміст знака не відомий. Подібний знак, але перевернутий зустрічається в групі грецьких літер, виконаних на срібній пластинці, знайдений у Феодосії (Крим), яку В. Шкорпил назвав «якимись каббалістичними знаками»⁶. Табл. XXIX, 5.

№ 77. Фрагмент частини горловини амфори. Мала Азія, IV ст. до н. е. Знайдено на о. Березані, розкопки М. Ф. Болтенка 1930 р. Інв. № ОДУ 831. Зображення ззовні—гілка. Єдиної трактовки цього зображення в літературі не знаходимо. А. Б. Кук розглядає його як символ Зевса Асклепія⁷. Можна додати до цього, що ареал поширення даного знака на території нашої країни досить таки широкий⁸.

№ 78. Фрагмент верхніх вінець чашечки з ручкою, кольору паленої глини. Мала Азія, II ст. до н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1930 р., інв. № ОДУ 834. Зображення ззовні, нижче ручки, фрагментоване, дещо нагадує скорописну велику літеру А⁹. Табл. XXIX, 7.

№ 79. Уламок широко відкритої, червонуватого забарвлення, з яскравим рожевим орнаментом чашечки. Денце уціліло. Мала Азія (можливо Пергам). Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—30 рр., інв. № ОДУ 827. Зображення ззовні—стрілочка, значення не вияснено¹⁰. Табл. XXIX, 8.

№ 80. Уламок дна широко відкритої посудини (типу лутерія), виготовленої із темно-сіруватої глини, можливо навіть місцевого виробництва III—I ст. до н. е. Знайдено в Ольвії, розкопки 1930 р., інв. № ОДУ 830. Зображення ззовні по дну. Один знак зберігся повністю—через поле дна паралельно—лінії діаметра на деякій відстані пряма лінія, від її середини відгалужується ще дві лінії. Другий знак, що своєю структурою нагадує перший, тільки лінії спрямовані в зворотну сторону, фрагментований. Аналогій не виявлено (табл. XXIX, 9).

⁶ Див. ЗООИД, т. XXI, 1898. Протокол № 306, стор. 8—11.

⁷ А. В. СООК, Zeus, A. Study in ancient Religion, v. II Cambridge, 1925, p. 1076—1077. Пор. вище № 74. Табл. XXIX, 6.

⁸ Див. В. А. Городцов, Заметки о глиняном сосуде с загадочными знаками, «Археологические известия и заметки», т. V, М., 1897, стор. 389. Див. також Л. А. Росляков, Глиняная печать из села Изгант, Труды ЮТАКЭ, т. V, Ашхабад, 1955, стор. 105.

⁹ Подібний значок зустрічається на боспорських плитах Мелек-Чесменської могили. Див. В. Шкорпил, Заметки о рельефе на памятнике с надписью Евпатерия, ИАК, вып. 37, 1910, стор. 30.

¹⁰ Е. Р. Штерн серед граффіті торгівців простежує комбінацію трьох стрілок в горизонтальному і вертикальному положенні. Див. Э. Р. Штерн, Новый эпиграфический материал, найденный на юге России, ЗООИД, т. XXIII, стор. 1—32, див. № 31—32.

№ 81. Дно порівняно невеликої відкритої посудини типу лутерія, виготовленого із темно-сіруватої глини, очевидно, місцевого виробництва, I—III ст. н. е.: знайдено в Ольвії, 1930 р., інв. № 828. Ззовні ближче до обводу денця зображено значок—дві паралельні лінії, навкіс з'єднані третьою. Значення не ясне, аналогії не виявлено. Табл. XXIX, 10.

№ 82. Великий уламок сірувато-матового кольору відкритої посудини (можливо лутерія). Білувата глина з домішкою крупно-зернистого піску. Римський період I—II ст. н. е. Знайдено на о. Березані. Розкопки М. Ф. Болтенка 1927—1930 рр. Інв. № ОДУ 824. Ззовні на 3—4 см вище рівня дна зображені дві дужки і три кільця. Значення неясне, аналогії невідомі. Табл. XXIX, 11.

№ 83. Дно порівняно великої посудини типу лутерія, з червоної глини. Зсередини рештки білого ангобу, який переходить у світло-зелений колір, XII—XIII ст. до н. е. Знайдено в районі Ольвії в 1930 р. Інв. ОДУ 828. Ззовні по дну вишкрябано ромбовидний значок, рамена верхніх ліній подовжені, мабуть випадково. Табл. XXIX, 12.

На основі даних матеріалів неможливо зробити висновки широкого характеру, проте ці граффіті становлять не позбавлене наукового значення доповнення до тих епіграфічних пам'яток стародавнього часу, з якими зв'язують найдавніші пам'ятки місцевого письма Північного Причорномор'я. Ми бачимо, що одночасно і поруч з грецькою системою письма тут існувала і якась інша, яку можна пов'язувати з культурою місцевих племен. Збір та класифікація цих матеріалів є важливим завданням археологів, а вивчення їх представниками мовознавчих дисциплін дозволить уточнити деякі проблеми історії народів Північного Причорномор'я.
